

Vendade Karl ja Artur Säre elukäigu salaniidistik

Valdur Ohmann

Sms. KARL SÄRE. Rahvakalender 1941, lk. 115.

Karl Särest ja tema elukäigust on nüüdseks ilmunud juba hulganisti artikleid ja käsitlusi nii välismaa väljaannetes¹ kui ka Eesti ajakirjanduses.² Tema elu ja tegevust on kajastanud taanlasest ajakirjanik Erik Nørgaard, kes Taanis elava eesti soost arhivaari Vello Helgi nõustamisel üllitas 1990-ndate aastate algul kaheosalise monograafia.³ Ent ometi leidub veel arhiivides andmeid, mis pole teaduskäibesse jõudnud või need on küll teadlas-

te silme eest läbi käinud, kuid teadusviidete tugineva käsitluse raames avaldamiseks pole aeg ega koht olnud sobilikud. Pean silmas alljärgnevas artiklis kasutatavaid mitmeid arhiivaale, millega nii mõnedki parteiajaloolased on 1960.–1970-ndatel tutvunud, kuid mis pole paraku leidnud teed teadusuurimustesse. Seevastu on küllalt tugevalt esile tõusnud ametliku Nõukogude parteiajaloo poolt soovitud seisukoht, mille kohaselt Karl Särest sai saks-

¹ A. B. Nørgaard. Laip, mis kadus – õudseim roim Taani kriminaalajaloos. Taani ajaleht Extra-bladet. Ilmselt 1966. aasta väljaanne. Selles on kirjas, et Säre mõisteti Saksamaal süüdi ja hukati. Vt. ajalehe väljalõiget: ERAF, f. 1, n. 1 c/c s. 10; R. Jensen. En omtumlet Tilværelse. Erindbringer. København, 1957, lk. 122–127; Säret nimetatakse jälle okup. Eestis “reeturina”. – Eesti Päevaleht Rootsis 03.07.1967; Dokumente pöördest 1940. Säre ähvardas vastuvaidlejaid likvideerimisega. – Eesti Päevaleht Rootsis 09.08.1990; V. Helk. Punaste mõrv Kopenhaagenis taas aktuaalne. – Eesti Päevaleht Rootsis 28.09.1990; Eesti kommunistid eksilis. Juunivalitsuse peaministri kandidaat mõrvar Taanis. Oli Säpo ja Valpo agent. – Eesti Päevaleht Rootsis 12.12.1990; M. Jones. How Estonia became part of the USSR. – <http://www.revolutionary-history.co.uk/supplem/estonia.htm> – 28. October 1996.

² O. Kuuli. ...Ja teised. Mõningaid täiendusi 1930. aastate EKP ajaloole. – Eesti Kommunist 1988, nr. 5, lk. 48–57; K. Tammistu. Siira heasoovlikkuse... ja lootuse vaimus. – Õhtuleht 08.10.–11.04.1989; J. Ant. Valitsus varjust. – Edasi 05.–06., 10.–11.10.1989; A. Lebbin. Mõnest valgest laigust EKP ajaloos. – Õhtuleht 04.–05., 08., 10.–12., 15., 19., 22., 24.–25.01.1990; O. Kuuli. Karl Säre ja 1940. aasta Eestis. – Poliitika 1990, nr. 3, lk. 51–64.; J. Tust. Mida arhiivmaterjalid Karl Särest tunnistavad. – Edasi 27.03.1990; V. Helk. Abimaterjal EKP ajaloolastele Taanist. – Eesti Ekspress 07.12.1990; A. Jurman. Ülekuulaja väidab: Karl Säre ei olnud reetur. – Eesti Ekspress 01.11.1991; H[ans]. H[ans]. L[uike]. Karl Säre oli NKVD resident. – Eesti Ekspress 22.12.1992; A. Roos. Kus on Karl Säre? – Õhtuleht 16.–19.08.1993; K. Niidassoo, V. Ohmann. Eestimaa Kommunistlik Partei – 1930. aastad kuni juuli 1940. Varjusrumast ajalooareenile. – Tuna 2000, nr. 3, lk. 68–75.; V. Ohmann. Veel kord Säre tagasipöördumisest Moskvasse 1938. aastal. – Tuna 2001, nr. 2, lk. 158; V. Ohmann. EKP Keskkomitee I sekretäri Karl Säre aresteerimisest, reetlikkusest ja tema saatusest. – Tuna 2001, nr. 4, lk. 38–47.

³ E. Nørgaard. Mændere fra Estland. Holkenfelds forlag. København, 1990. Nimetatud uurimus on tõlgitud ka eesti keelde, kuid kummalisel kombel ilmunud E. Nørgaardi uurimuse 2. osa pealkirja all – E. Nørgaard. Kongelundeni mõrv. Faatum, 2001; E. Nørgaard. Mordet i Kongelunden. Holkenfelds forlag. København, 1991.

laste kätte vangilangemise järel reetur. Reeturlus on läbiv teema parteiajaloo lühikäigevaadetest kuni mahukamate käsitlusteni. Kuid seda alles 1950-ndatest aastatest alates. Varem reeturlus päevakorda ei kerkinud, ehki võinuks ja pidanuks, kui tegu oli tööpoolest niivõrd tõsise juhtumiga. Seevastu on hakanud tasapisi kostma ka arvamusi, kus Säre reetmine seatakse kahtluse alla. Üks sellise seisukoha väljütletajaid oli aastaid tagasi Evald Mikson, keda tema eluajal jahtisid nii KGB kui ka natsikuritegude uurijad.⁴ Ent mõlema huvigrupi tähelepanu keskendus eelkõige E. Miksonile endale ning see võis segava asjaoluna kahtluse alla seada tema mis tahes üt-lused. Miksoni seisukohad on viimasel ajal kaudsel viisil kinnitust leidnud niinimetatud “Eesti süüasja” ehk 1950. a. märtsipleenumi eel- ja järellugude uurijana tuntust kogunud Jelena Zubkova poolt,⁵ kes on samuti kahtluse alla seadnud Säre reetmise, mille kohta polevat suudetud ümberlükkamatuid tõestusi leida.⁶ Parim viis tõele lähemale jõuda on käsitleda huvipakkuvate isikute elukäiku arhiivianimestikele tuginedes ning muudele allikatele toetuvalt, püüdes ühtaegu säilitada allikakriitilisust. Selleks, et paremini mõista 1940. aastal Eestimaa Kommunistliku Partei I sekretäri kohale asunud Karl Säre kujunemist ning tema küllaltki keerulist teed mainitud ametipostini, oleks otstarbekas vaadelda kõrvuti Karli elukäiguga ka tema vanema venna Arturi eluteed. Pole kahtlust, et vend Artur oli Karl Särelle suureks eeskujuks nii oma vaadete poolest kui ka karjääriga. Paraku on Artur Särest õigupoolest suhteliselt vähe kirjutatud ja räägitud. Veelgi enam, teda on sage-li peetud Nõukogude Venemaal endale võe-

tud pseudonüümi (Männi) tõttu Karl Säre poolvennaks. Ometi on tegu EKP Keskkomitee I sekretäri Karl Säre lihase vennaga, kel jäi seljataha üsna tähelepanuväärne teenistuskäik Nõukogude riigiaparaadis. Juba ainuüksi seetõttu pälviks too isik rohkemat tähelepanu. Et tegu oli Karl Säre vennaga, siis arusaadavatel põhjustel ei tulnud Ivan (hilisemal ajal Johannes) Käbini valitsusajal tema pääs ajalooaamatutesse kõne alla. Oli ju J. Käbin see, kes võlgnes oma kerkimise EKP KK I sekretäriks kurikuulsale VIII pleenumile, kus muu hulgas langes kriitikatuule alla Karl Säre. Sestap püüdis pikka aega Eestimaa Kommunistlikku Parteid juhtinud J. Käbin igati vältida Särede sattumist trükivalgusesse.

Kahe venna elukäigus 1920-ndate aastate algul oli aga üsna tihedaid kokkupuuteid. Sellest johtuvalt tuli põlustada ka Artur Männi nime all esinenud Karl Säre vanema venna tegevus. Tõsi, Isamaasõja ajalookäsitlustesse on jõudnud keegi Eesti Laskurkorpuse major E. Männi – poliitöötaja, kes oli etendanud olulist osa rahvuslike väekoondiste koondamisel, kuid toda isikut ei ole seni keegi osanud seostada Artur Särega.⁷ EKP arhiivi fototeegis esineb tööpoolest Erich Männi nimeline mees, kuid muudest kirjalikest allikatest sellenimelist poliitöötajat korpusemeest leida ei õnnestunud. Artur Männit – teda küll. Siit tuli loogiline järeldus, et kas tahtlikult või tahtmatult on sattunud arhiivianimestikesse salapärasel viisil täiesti tundmatu poliitöötaja Erich Männi. Senini pole sõandatud selgitada, et selle nime taga oli õigupoolest Karl Säre vanem vend, kes esines Artur Männina. Selgus, et mõnedel juhtudel on fotodokumendid eksitavalt sattunud ja kandunud sealt pub-

⁴ A. Jurman. Ülekuulaja väidab: Karl Säre ei olnud reetur. – Eesti Ekspress 01.11.1991.

⁵ Jelena Zubkova uurimusi on eesti lugejale lähemalt tutvustanud Tõnu Tannberg. Vaata lähemalt: T. Tannberg. 1950. aasta märtsipleenumi eel- ja järellugu. “Eesti süüasi” (1949–1952) Moskvast vaadatuna. – Tuna 2001, nr. 3, lk. 120–125.

⁶ E. Zubkova, “Estonskoe delo” 1949–1952 gg. – Mir istorii 2001, nr. 1. – <http://www.tellur.ru/~historia/archive/01-01/zubkova.htm> – 02.12.2002.

⁷ Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945. I kd., Tallinn, 1971, lk. 289. Artur Männi nimi figureerib siiski õigel kujul pisut hilisemas ajas ja (juba kõrgemas aastmes) Rahva Hääles 24.12.1943, nr. 51, avaldatud üleskutses: “Miks me võitleme Nõukogude Eesti eest?” Terve rea juhtivate Nõukogude ohvitseride seas on üleskutsesele alla kirjutanud ka alampolkovnik Artur Männi. Vt. lähemalt: Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1978, lk. 227.

likatsioonidesse Männi-nimeline Erich või lihtsalt initsiaal E.⁸

Karl Säre vanem vend Artur sündis 22.10.1896 Tartus. Poiste isaks oli Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Tartu-Peetri koguduse kirje järgi Jaan Juhani poeg Säre, kes oli sündinud 11.12.1869 Tartumaal Mäksa vallas. Jaan abiellus 24.03.1895 Võnnu Evangeelse Luterliku kiriku koguduses fikseeritud kirje järgi Liisa Mihkli tütar Petersoniga, kelle sünniajaks on märgitud 15.01.1870 ja -kohaks Tartumaa Vana-Kastre vald. Abielupaari esiklaps Artur osutus pere lastest kõige jõulisemaks figuuriks, mis kajastub tema hilisemas lennukas elukäigus. Teise lapsena sündis 14.08.1900 perre tütar Aliide, kelle elu möödus Tartus, kus ta suri 12.05.1969. Pisut kidurama füüsisega, võrreldes vanema vennaga, oli kolmas laps Karl, kes nägi ilmavalgust 02.07.1903. Neljanda lapsena on Tartu-Peetri EELK raamatus kirjas Elfriede, kes sündis 23.02.1905 ning suri 20.09.1957 Tartus.⁹ Kõikide laste sünnikohaks oli märgitud Tartu. Kui perekonnas võrsunud tütarlapsed paistsid olevat paiksema loomuga, siis poisilastel näis olnud rahutum hing ning nende elukäiku iseloomustab lai haare.

Mul oli põgus telefonivestlus 2002. a. oktoobris Tartus elava Karl ja Artur Säre õetütrega, eesmärgiks soov saada Artur Särest mõni päevapilt. Selle vestluse käik võttis üllatava suuna. Karl Säre õetütar väitis, et Artur Säre polnud tema ema vend, vaid poolvend ning perekonnanimigi olnud tollel Arturil teine – Männi. Tundub, et nõukogudeaegne propaganda suutis vajadusel sõõvitada mõne suguvõsa järeltulevatesse põlvdessegi vääртеавet. Tolle kontakti kaudu avanes võimalus kustutada omaaegne, kas teadlik ja tahtlik või teadmatuses tekkinud müüt väitega, et kirikuraamatus on asjad kirjas pisut teistmoodi. Lool poleks ehk põhjust pikalt peatuda, sest tundub tõenäoline, et EKP ajaloo uurijad ei vaevunud omal ajal perekonnaseisuarhiivi andme-

Politruk Artur Männi sõjapäevil. ERAF fototeegis esineb eksitava E. Männi nime all.

te toel probleemile lahendusi otsima. Ent kurioosne on kogu asja juures tööik, et hea tahtmise korral võinuks EKP arhiivi materjalidegi põhjal tuvastada – Artur Männi puhul on tegu Karl Säre vanema vennaga. Fakt vaikiti aga täiesti maha. Siiani pole küsimust laiemalt käsitletud. Ehk annab meeste elukäikude kirjeldus mõningat selgitust või mõtteainet, miks loeti nende isikutega seonduvat vähemasti nõukogudeaegsetes käsitlustes tabuteemaks. Segadusseajavaks teguriks võisid olla ka Karl Säre Kominterni toimikus tema enda poolt kirja pandud andmed, kus ta 29.06.1933 koostatud ankeedis märkis oma emana Liisa Mihkli t. Michelsoni.¹⁰ Aga siin pole midagi imekspandavat, kui silmas pidada, et Karl Säre ise esineb dokumentides Voldemar Ahja nime all. Ju see konspiratsioonimäng oli nii meelikõitev, et ka ema neiu põlvnime muutus Petersonist Michelsoniks. Siin on paslik osundada, et seesuguste ankeetide ja elulugu-

⁸ Fotol kujutatud poliititöötajas tundis Tallinna Õpetajate Instituudi hilisema õppejõu Artur Männi ära praegune TPÜ õppejõud ning tollane tudeng Lembit Andresen.

⁹ Tartu-Peetri EELK I phic. Arh. 3902a, l. 146. Loetletud isikute surmadaatumid pärinevad Tartu Maavalituse Perekonnaseisuosakonna andmestikest.

¹⁰ ERAF, f. 25, n. 2, s. 1465, l. 5, 16.

de kirjutamisel polnud Karl Säre kuigi korektnete ei varem ega ka hiljem. Seetõttu tuleks Karl Säre poolt kirjapandut võtta väga kriitiliselt ja võimaluse korral kõrvutada seda faktidega teistest allikatest.

Arturi ja Karli varases nooruses on üsna palju sarnaseid jooni. Artur väidab oma autobiograafias, et tal tuli juba kuueaastaselt olla õhtuti saatjaks õllevedajale.¹¹ Samal ajal õppis ta päeval linna algkoolis. Õpingud jätkusid 1908–1913. a. Jurjevi Linnakoolis, kusjuures suviti ja talvel õhtuti töötas ta maalrina erinevates maalritöökodades.¹² Väikeste erisustega, kuid sarnaselt kulgesid ka Karli noorusaastad. Vanemad saatsid Karli kuueaastaselt maale teenima, kus tal tuli esialgu olla seakarjas ning hiljem teenida leiba karjapoisina. Täpsemalt – Kastre vallas Kaera talus. Selline elu oli kestnud kümnenda eluaastani. Talviti tuli pärast koolitööd sõita kaasa õllevedajaga, kusjuures tema ülesandeks oli vaadata hobuse järele. Karl Säre õppis Peetri algkoolis kuni 1918. aastani ning Tartu Kommerets-reaalkoolis 1918–1920. a.¹³ 1941. aasta rahvakalendris publitseeritud Karl Säre eluloost võib leida, et koolivaheaegadel käis ta turbatöödel ning töötas maalriõpilasena.¹⁴ Revolutsiooniline meelsus sai mõlemal vental alguse Tartu telefonivabrikust, kus töötas nende tädi.¹⁵ Artur Säre enda seletuse järgi tuli tal 1916. a. maikuu telefonivabriku streigiliikumise algatamise tõttu minna mobilisatsiooni alla ning suunduda tsaariarmee 180. tagavara jalaväepolgu koosseisus Petrogradi

Vassili saarele. Nimetatud polk võttis aga aktiivselt osa kõigist revolutsioonilistest väljastumistest ning septembrist 1917 võeti Artur Säre bolševike partei liikmeks.¹⁶ Ka Karl üritas oma vanema vennaga poliitmaastikul sammu pidada. 1917. aastal oli ta Venemaa Sotsiaaldemokraatliku (bolševike) Töölispartei Noorsooühingu Tartu osakonna asutajaid, lõi sidemeid kohaliku telefonivabriku töölisega, tegi nende keskel revolutsioonilist tööd, arendas noorsooühingu aktiivset tegevust. Saksa okupatsiooniga katkes noorsooühingu legaalne periood ning see jätkus pörandaluuse tegevusena, milleks oli peaaesjalikult revolutsioonilise kirjanduse levitamine. 1921. aastal võttis K. Säre osa Üle-Eestimaalise Noorproletaarlaste Ühingu osakonna loomisest Tartus, mis mõni aeg hiljem, 14. aprillil 1921 küll võimude poolt suleti, kusjuures enamik tema aktiivsemaid liikmeid arreteeriti.¹⁷ Karl Säre andis ise komparteile esitatud eluloos 1940. a. 12. augustil teada, et 1921. aasta aprillis siirdus ta oma venna kutsel N. Liitu.¹⁸ Voldemar Pinn väidab, et Venemaale mindi Artur Männi kutsel 13. mail 1921 koos Anton Sisaskiga.¹⁹ Laiadele rahvahulkadele anti 1941. aastal ilmunud rahvakalendris täpsustamata teada, et Karl Särel õnnestus 1921. a. lõpul sõita õppima Nõukogude Liitu.²⁰ Olgu selle Venemaale-mineku täpse ajaga kuidas tahes, kuid fakt on, et 1921. aasta sügisest asus Karl Säre tööpoolest õppima töölisfakulteedi Leningradis, mille ta aasta pärast lõpetas.²¹

Artur oli vahepeal Nõukogude Venemaal

¹¹ Arturi ja Karli isa töötas Tartu õllevabrikus töölise-villijana.

¹² ERAF, f. 1, n. 6, s. 2040, l. 5; ERAF, f. 1, n. 6, s. 14705, l. 4.

¹³ ERAF, f. 5, n. 2, s. 746a, l. 1, 3; ERAF, f. 25, n. 2, s. 1465, l. 5, 16.

¹⁴ Rahvakalender 1941, lk. 115.

¹⁵ Voldemar Pinn oli jõudnud mingeid teid pidi veidi teistsugusele arusaamisele, et revolutsioonilise meelsuse süstijaks oli Säre isa sõber juhutöödelt, Anton Sisask. Vaata lähemalt: V. Pinn. Kes oli Nikolai Karotamm? I. Kultuuritragöödia jälgedes. Kompartei kolmest esimesest sekretärist Karl Särest, Nikolai Karotammest, Johannes Käbinist. Haapsalu, 1996, lk. 34.

¹⁶ Tallinna Pedagoogikaülikooli arhiiv (edaspidi TPÜarh.), n. 1, s. 115, l. 1.

¹⁷ Rahvakalender 1941, lk. 115.

¹⁸ ERAF, f. 5, n. 2, s. 746a, l. 3 pöördel.

¹⁹ V. Pinn. Kes oli..., lk. 34

²⁰ Rahvakalender 1941, lk. 115.

²¹ ERAF, f. 25, n. 2, s. 1465, l. 6. Selgust Karl Säre Venemaale-mineku täpse aja kohta siiski ei ole. Esineb vastuolulisi andmeid. See võis aset leida nii kevadel kui ka sügisel. Ühes Kominterni dokumendis on koguni mainitud 02.12.1921, kuid see tundub olevat liiga hiline aeg, sest tollal tegutses tema vend Artur juba Nõukogude Venemaa Täievolilises esinduses Tallinnas.

karjääriredelil juba tasapisi edasi nihkunud. Detsembrist 1917 juunini 1918 oli ta Petrogradi linna Raudteevalitsuse arveosakonna ülema asetäitja ning juunist novembrini 1918 Petrogradi rajooninõukogu finantsosakonna liige. Samaaegselt oli ta Peterburi Rajooninõukogu Täitevkomitee juures asunud I Sõjaväestatud Ratsasalga sekretär ja partorg. Mainitud üksuse ülesandeks oli võitlus kontrerevolutsiooniga. Seejärel peeti teda otstarbekamaks rakendada Eesti Tööraha Kommuuni liinis, kus ta oli finantsasjade komissar, ning teistel vastutavatel kohtadel Revolutsioonikomitees ja Rahvakomissaride Nõukogus. Tööraha Kommuni aegu liikus ta Eestimaal ringi juba uue nime all – Artur Männi. See nimi jäi teda saatma surmani. Pärast punaväe mine-makihutamist Eesti territooriumilt oli Artur Männi (Säre) oktoobrist 1919 kuni augustini 1920 EKP Keskkomitee Venemaa büroo sekretär Petrogradis. Samaaegselt töötas ta Töölaliste-talupoegade Punaarmee VII armee poliitosakonna ning Petrogradi Sõjaväeringkonna poliitvalitsuse erivolinikuna. Tähelepanuväärne on, et 1920–1921 oli ta Töölaliste-talupoegade Punaarmee Välistaabi Luurevalitsuse “büroo A” ülem, kus ta tegi tema enda väite kohaselt spetsiaalset sõjalis-poliitilist tööd.²² Sügisest 1921 kuni maini 1924 oli Artur Männi lähetatud illegaalsele sõjalis-poliitilisele tööle Eestisse. Ajajärgu viimases otsas tehti algust 1924. aasta detsembrimässu ettevalmistamisega.

Arturi noorema venna tee oli katsumusterohkem. 1920-ndate aastate algusesse jäid Karl Säre katsed astuda bolševike partei liikmeks. Kommunistliku Partei liikmekandidaat oli ta 2. detsembrist 1921 ning reglemendi kohaselt oleks ta pidanud töölisklassi esindajana saama kuue kuu möödudes partei täis-

liikmeks. EstPINO²³ kollektiiv kiitis Säre vastuvõtmise heaks, kuid rajoonikomitees aset leidnud parteipuhastuse aktsiooni tõttu ei kinnitatud teda kompartei liikmeks. Takistuseks sai asjaolu, et Karl Säret käsitleti kui õppurit, mitte aga kui töölisklassi esindajat.²⁴ Parteise eelistati töölisklassi esindajaid. Teisele katsele mindi 10. oktoobril 1922. a., kui Säre kinnitati taas rajoonikomitee büroo poolt ÜK(b)P liikmekandidaadiks. Kommunistliku Internatsionaali Eesti seksioon tegi sellega seonduvalt 30. oktoobril ettepaneku võtta K. Säre kohe kompartei liikmeks, sest tal oli liikmekandidaadi kuuekuune aeg juba 1922. a. esimesel poolel läbitud.²⁵ Kominterni Eesti seksiooni avaldust siiski arvesse ei võetud. Ka teine ring komparteisse pürgida osutus ebaõnnestunuks, kuid juba hoopis teiste asjaolude tõttu. Leningradi töölisfakulteedi lõpetamise järel õppis Karl Säre lühikest aega, 1922.–1923. a. Leningradi Ülikoolis. Tollesse aega langeb Karl Säre südantpuistav kiri “Kallile Alviin’ile”.²⁶ Selles kurdab ta oma nõrga tervise üle ning kardab, et septembris jäävad miinimum- ja maksimumarvestused tegemata ning seepärast võib ta “stipendiumi päält maha lennata, kuid niisugusel korral jään ma majanduslikult väga viletsasse olukorda”. Järgneb palve, et ehk Alviinel on võimalik poiste kaudu teda 1. septembrist kuhugi koha peale sokutada. Samal ajal seadis ta ka oma eritingimused: “Südamega on niisugune asi, et ma pean end rahulikult hoidma – tühine vihastus võib minule surma tähendada, sellepärast ma kõigi kohtadega olen nõus, kuid mitte ГИЙsse.”²⁷

Ajad olid tõepoolest rasked ja Karl vajas hädasti oma vanema venna tuge, kes samal ajal oli Eestis eriülesannet täitmas. Samast kirjast ilmneb, et ta oli salaja saatnud kirja ka Arturi-

²² TPÜ arh., n. 1, s. 115, l. 1. Töö täpsem iseloom paraku nappidest ankeetandmetest ei selgu.

²³ EstPINO – Arvatavasti Eesti Rahvusliku Hariduse Pedagoogiline Instituut.

²⁴ ERAF, f. 25, n. 2, s. 1465, l. 27a.

²⁵ ERAF, f. 24, n. 2, s. 2402, l. 11.

²⁶ Ehkki kirjast ei selgu otseselt, kes oli too salapärase Alviin, võib üsna suure tõenäosusega väita, et tegemist oli Alviine Puusepaga, kes oli tol ajal sama kõrgkooli tudeng. 1931. aastast oli Puusep saadetud peale Karl Säre missiooni (1928–1929) illegaalsele tööle Eestisse, kuid vahistati, enne kui jõudis püstolist arreteerijate suunas pauku teha. Augustis 1938 saadeti kui mitte Eesti kodanik Venemaale, kus oli ligi aasta NKVD eeluurimise all. Vabastati. 1943. aastal tegutses SMERŠ-i luuregrupi koosseisus.

²⁷ ERAF, f. 24, n. 2, s. 2402, l. 12-13. ГИЙ – GPU – Riiklik Poliitiline Valitsus. Riikliku Julgeoleku eelkäija.

le, kasutades Alviine vahendust. “Arturile sain juba pikema kirja kirjutada – saatsin (siin) mõnesugusel põhjusel Ar[turi]. kirja Sinu kaudu, nii et Anni²⁸ ei tea – ole hää ja toimeta edasi!”²⁹ Kiri vanemale vennale jõudis igatahes kätte, sest 21. septembrist 1923. a. on saadetud Välisasjade Rahvakomissariaadi Petrogradi esindusele Kominterni Eesti seksiooni palve, milles palutakse luba sm. Karl Säre ajutiseks saatmiseks Eestisse. Nimetatud seltsimehe vend töötab pseudonüümi all Männing on teenistuses NSV Liidu Täievolilises esinduses Revelis ja soovib, et Kommunistliku Internatsionaali Eesti seksioon taotleks neile selleks loa.³⁰ Ehkki üle taotluse laiub resolutsioon “ei ole ette nähtud”, tundub, et sõit sai ikkagi teoks. Seda kinnitab tõik, et 11. aprillist 1924. a. pärineb volitus, mille kohaselt Karl Särele maksti arвете alusel kohale toimetatud “valgete” ajakirjanduse eest 400 rubla. Ühtaegu sai aga see salajane Eestis-käik arvatavasti järjekordseks takistuseks komparteiiga liitumisel. Esineb ka teine, vähemusutatav versioon, mille järgi oli vahepeal likvideeritud senine töökoht: V. Kingissepa-nimeline Eesti Rahvahariduse Maja Leningradis, kus ta ametlikult oli raamatukogu juhataja.³¹ Karl Säre ise väitis oma eluloos, et V. Kingissepa-nimelise Eesti Rahvahariduse Maja juhatajana töötas ta 1925. a. suveni, mil asus tööle NSVL Välisasjade Rahvakomissariaati. Tollesse segasesse ajajärku langeb üks seik, mida on kirjeldanud Einar Sanden, kuid millele pole paraku leitud ühtegi kinnitust arhiividokumentidest. Säre olevat viibinud Moskvas kuuajalistel luurekooli intensiivkursustel. Moskvasse saabunud ta 4. jaanuaril 1925. a. ning oma sealoleku esimesel nädalal oli ta kohanud kaunist, kuid Karlist pisut rohkem kui üheksa aastat vanemat Ljubov Mutti. Ülekuulamisel 1941. a. rääkinud Karl Säre Evald Miksonile südantliigutava loo armastusest

Alviine Puusep
üliõpilaspäevil
Leningradis
1924/25. a.

esimesest silmapilgust. Hiljem, kui Ljubov Muttist oli juba saanud kõrge Nõukogude luureohvitseri Karl Rimmi abikaasa, selgitanud Ljubov Karl Särele mõningaid nüansse nende põgusal kohtumisel 1927.–1928. aasta vahetusel. Nimelt olnud nende mõne aasta tagune suhe viljakas. Paraku olevat ta sunnitud GRU³² juhtkonna pealekäimisel abielluma Karl Rimmiga. Viimane, saanud rasedusest teada, korraldas abordi, mille järel Ljubov jäi viljatuks.³³ Tundub, et siinkohal on tegemist siiski kena väljamõeldisega, ehkki loo usutavust pole kahtluse alla seadnud Mikson ega Sanden. Üheski kompartei arhiivis sisalduvas dokumendis, kus esinevad mitmel kujul ja erinevatel aastatel kirja pandud Karl Säre ankeetandmed, ei kajastu fakti, nagu oleks ta 1925. aasta algul viibinud Moskvas. Seega on alust arvata, et tegemist ongi ilusa luiskelooga.

Kust siis niisugune südantliigutav armastuslugu? Imselt teadis Karl Säre oma vanema venna Arturi kaudu üht-teist Ljubov ja Karl Rimmi tegevusest Hiinas 1930-ndate aastate algul, kus neil oli täita eriline missioon. Saksa DV-s 1988. aastal avaldatud dr. Julius Maderi väidete järgi oli Karl Rimm Richard

²⁸ Pole selge, keda on silmas peetud, kuid võib oletada, et tegemist võis olla Jaan Anveltiga, kes valmistas ette 1924. a. detsembrimässu.

²⁹ ERAF, f. 24, n. 2, s. 2402, l. 12.

³⁰ ERAF, f. 24, n. 2, s. 2402, l. 7.

³¹ ERAF, f. 24, n. 2, s. 2402, l. 8-9.

³² Glavnoe Razvedovatel'noe Upravlenie – Luure Peavalitsus.

³³ E. Sanden. *An Estonian Saga*. Boreas Publishing House. London, 1996, lk. 171–177.

Sorge abi ja sõjaline konsultant Hiinas aastatel 1931–1933. Toda fakti kinnitab ka Nõukogude ajal trükivalgust näinud publikatsioon.³⁴ Eelnenust johtuvalt oli Karl Särel hea võimalus näidata, justkui oluks ta seotud tolle kuulsa luurajaga. Sel teel oli võimalik enda tähtsust suurendada ja ühtlasi oma elupäevi pikendada. Asi tundub veelgi usutavam, kui võtta arvesse, et kaugel Jaapanis vangistuses olnud Sorgel võis olla töepoolest teadmine kellestki Säre-nimelisest mehest, kes oli Hiinas küll esinenud Artur Männi nime all. Einar Sanden on lasknud oma publikatsiooni veel ühe faktivea, mille kohaselt olevat R. Sorge kutsutud 1932. aastal Moskvasse juhendamisele, kusjuures teda juhendanud teiste hulgas ka Karl Säre.³⁵ Nõukogude luurega otseselt seotud Leopold Trepper seevastu dateerib Sorge kutsumise ja saabumise Moskvasse alles 1933. aastasse, kus ta kohtus luure kõrgeima juhi Jānis Bērsiņšiga.³⁶

Ent tagasi Artur Männi elu ja tegevuse juurde.

Umbes samal ajal, kui leidis aset Karl Säre tagasipöördumine Venemaale, lõppes vanema venna illegaalne sõjalis-parteiline töö Eestis ning Kommunistliku Internatsionaali Täitevkomitee esindajana saadeti Artur Männi juulis 1924 Hiinasse, kellega NSV Liit oli 31. mail 1924 allkirjastanud “üldiste printsiipide kokkuleppe”.³⁷ Nõukogude Venemaa huvi Hiina vastu algas varsti pärast Oktoobrirevolutsiooni. Juba 1920-ndate aastate algul oli Nõukogude Venemaa mõju Džungarias suur, see mõju laienes 1931. aastaks kogu Xinjiang’ile (Sinkiang, Uiguuria).³⁸ Aastal 1934 oli Nõukogude Liidul Xinjiangis 2 peakonsulaati ja 3 konsulaati.³⁹ Eelnimetatud ametikohal oli Artur Männi kuni aprillini 1927. Seejuures

tuleks rõhutada, et A. Männi oli tol perioodil Hiinas Kominterni salajasema osa – rahvusvaheliste suhete osakonna (venekeelne lühend: OMC) – esindaja Pekingis. Otto Kuusineni abikaasa Aino, kes samuti töötas neil aegadel Kominternis, on kirjutanud, et rahvusvaheliste suhete osakond koos oma volinike võrgustikuga, mis hõlmas kogu maakera erinevaid punkte, oli Kominterni ajukeskus, tema pühmast püham paik. Osakonna agendid edastasid Kominterni korraldusi kompartei juhtkonnale. Rahvusvaheliste suhete osakonna kaudu kanti komparteidele üle Kominterni poolt eraldatud vahendeid, mis olid vajalikud partei tegevuseks ja propagandaks. Sellele osakonnale allusid kõik salajased kaubandusesindused, saadikud ja salateenistuse informatsioon. Peale kõige muu oli rahvusvaheliste suhete osakond siduv lüli Kominterni ja Kindralstaabi Luureteenistuse vahel, aga ka Kominterni ja salapolitsei (GPU) vahel. Osakond tegeles ka ettekannete redigeerimisega, šifreerimisega ja dešifreerimisega. Selle funktsioonide hulka kuulus vastastikune koostöö GPU-NKVD ning Punaarmee luurevalitsusega.⁴⁰ Seega oli tegemist ühe olulisema institutsiooni koostisosaga Kominterni süsteemis. Artur Männi kutsuti aprillis 1927 Moskvasse ning saadeti partei keskkomitee poolt tugevdama Välisajjade Rahvakomissariaadi pearaamatupidamist. Moskvas oli ta kuni 1929. a. lõpuni. Võimalik, et see aeg oli ka uue missiooni ettevalmistuseks, sest aastail 1930–1933 oli ta NSVL konsul Hiinas Harbiini ja Daireni linnas, mis paiknevad Mandžuurias.⁴¹ 1925. aasta suvest on ka Karl Säre Hiinas, kus ta nimetab end NSVL Poliitilise esinduse kaastöötajaks.⁴² Siinkohal Karl Säre tegeliku mis-

³⁴ Revolutsiooni lipukandjad. Lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsionäärde elust ja tegevusest. II. Tallinn, 1972, lk. 114–115.

³⁵ E. Sanden. An Estonian Saga, lk. 361, 367.

³⁶ L. Trepper. The Great Game. The Story of the Red Orchestra. London, 1977, lk. 74.

³⁷ Dokumenty vnešnej politiki SSSR. VII. Moskva, 1963, lk. 331–340.

³⁸ L.-E. Nyman. Great Britain and Chinese, Russian and Japanese Interests in Sinkiang, 1918–1934. Malmö, 1977, lk. 133.

³⁹ L.-E. Nyman. Great Britain and Chinese..., lk. 132–133.

⁴⁰ V. Ussov. Sovetskaja razvedka v Kitae. 20-õe godõ XX veka. Moskva, 2002, lk. 37.

⁴¹ ERAF, f. 1, n. 6, s. 14705, Menni (Säre), Artur Jaani p. kaadriarvestusleht, l. 2.

⁴² Kõrgemad võimu vahendajad ENSV-s. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee sekretärid 1940–1990. Tallinn, 2000, lk. 82.

siooni kohta andmed puuduvad. On vaid teada, et ta kohati nimetab end diplomaatiliseks kulleriks. Mõningast selgust toob asjasse tema omakäeline elulookirjeldus juba eelpool mainitud 12. augustist 1940. Selles on kirjas: “Hiinas töötasin saatkonnas kuni 1927. a. veebruarini, siis arreteeriti mind koos Faina Borodiniga läbisõidul väeliinist hiina militaristide poolt.”⁴³ Siinkohal väärib suuremat tähelepanu Borodin, sest selle nimega seonduvalt saab ehk selgemaks Säre tegevusvaldkond, tema positsioon. Tõllal tegutses töepoolt Hiinas Stalini emissar Mihhail Borodin.

Selleks, et paremini mõista olukorda, millesse Karl Säre oli sattunud, tuleks teha lühike ekskurs M. Borodini elulukku ning samuti kirjeldada poliitilist situatsiooni, mis oli 1927. aastaks Hiinas tekkinud. Mihhail Markovitš Borodini (Gruzenberg) (09.07.1884–29.05.1951) on nõukogudeaegsetes teatmeteostes mainitud kui Nõukogude riigi- ja parteitegelast, kes osales 1900. aastast revolutsiooniliikumises. Bolševike partei liige 1903; 1904 kuni jaanuar 1905 emigratsioon Bernis. Seejärel oli ta seotud Baltikumiga, kus töötas 1905–1906 sotsiaaldemokraatlikes organisatsioonides Riias. 1905. a. valiti ta Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei (VSDTP) ühe organisatsiooni poolt Riia komitee sekretäriks. Tampere konverentsi delegaat (1905) ja VSDTP Ühendatud kongressi delegaat (1906). Tegutses hüüdnime all “Kirill”. Emigreerus 1906. a. lõpus Inglismaale. 1907. a. algusest kuni juulini 1918 oli USA-s, kus organiseeris spetsiaalse kooli poliitemigrantidele. Ta osales aktiivselt Ameerika Sotsialistliku partei töös, mille vasaktiivast kasvas välja USA kompartei (1919). Aastal 1919 oli M. Borodin Vene NFSV 1. peakonsul Mehhikos. Seejärel töötas 1919–1922 Kominternis. M. Borodin arreteeriti kui Kominterni agent Glasgow’s 1922. aastal ning pärast pooleaastast vangistust saadeti maalt välja. Alates 1923. a. kuni juulini 1927 töötas Sun Yatseni kutsel Lõuna-Hiinas Guomindangi elik Rah-

vusliku Rahvapartei Kesktäitevkomitee poliitilise peanõunikuna.⁴⁴ Sun Yatsen oli Kantonilinnapeana mõjutatud Vene revolutsioonist ja NEP-ist. 1924. a. toimunud Guomindangi I kongress kiitis partei poliitilise programmi naheks Sun Yatseni “Kolme õpetuse”: rahva ühtsus (rahvuslus), rahva õigused (demokraatia), rahva heaolu (sotsialism). Guomindangi otsustati vastu võtta kommunistid. Partei organiseerimine toimus Nõukogude nõuandjate (Borodin) poolt ja armee organiseerimine Vene eeskujul (kindral Blücher). Asutati Wampu sõjaväeakadeemia (sõjaline juhataja Chiang Kai-shek, hilisem Taivani president 1950–1975, ning poliitiline juhataja Zhou Enlai). Mihhail Borodin oli koguni Sun Yatseni isiklik sõber. Liidri Sun Yatseni surm 1925. aastal lõi senised suhted sassi ning algas rahvusliku revolutsiooni ajajärk.

Sellisesse poliitiliselt keerulisse sündmusteahelasse, kus aastapäevad oli kohanenud juba tema vanem vend Artur, sattus 22-aastane Karl Säre. Meil ei ole midagi detailsemalt teada vendade Särede tegevusest, nende missioonist, kuid küllalt usutav tundus too Karl Säre vangilangemise jutt juba esmalugemisel. 1926. aastal algas Chiang Kai-sheki juhitava revolutsiooniarmee sõjaretk kindralite vastu Kesk- ja Põhja-Hiinas. Vallutati Hankou, millest sai rahvusliku valitsuse asukoht (nov. 1926). Shanghai ja Nanking vallutati märtsis 1927. Nõukogude luure välismaal, sealhulgas Hiinas oli kuni viimase ajani tabuteema. Sellest said pajatada vaid üksikud Nõukogude luurajad KGB loal. Tundub, et Karl Säre ei olnud päris täpne, kui ta väitis, et läbisõidul rindejoonest ta arreteeriti Hiina militaristide poolt. Tegelikult olid arreteerijaiks nende endi liitlased ja õpipoisid. 1927. a. katkestas Chiang Kai-shek suhted Hiina KP-ga ja likvideeris kommunistid Shanghais (liidus pankade, suurkaupmeeste ja Guomindangi kommunistide-vastaste liikmetega). Nankingis moodustati rahvuslik valitsus ning algasid kommunistide hukkamised.⁴⁵ Mäletatavasti kut-

⁴³ ERAF, f. 5, n. 2, s. 746a, l. 3 pöördel.

⁴⁴ K. A. Zaleskij. Imperija Stalina. Biografičeskij enciklopedičeskij slovar'. Moskva, 2000, lk. 86.

⁴⁵ Situatsiooni kohta Hiinas vaata lähemalt: Istorija Kommunistižeskogo Internacionala 1919–1943: Dokumental'noe očerki. Moskva, 2002, lk. 297–309.

suti Artur Männi aprillis 1927 Moskvasse. Milleks muuks, kui aru andma käestlibisenud sündmuste käigu kohta, mille tagajärjeks oligi tagasihoidlik raamatupidajakoht, ehkki kaadriarvestuslehe interpretatsioonist jääb mulje, et ta saadeti hoopis Välisasjade Rahvakomissariaadi finantsasjades korda looma. Venemaal ilmunud uusimate uurimuste põhjal on selgunud ka Karl Säre arreteerimise asjaolud. 27. veebruaril 1927 väljus Shanghaist Nõukogude aurulaev “Pamjati Lenina” ja võttis kursi Hankoule. Teel Hankousse langes laev 28. veebruaril Nankingis ühe mässumeelse kindrali valdusse. Laeval oli Faina Borodina, peamise poliitnõuniku Mihhail Borodini abikaasa. Hiinlased ilmutasid eelkõige huvi, kas laeval olev Grossbergi-nimeline naine on tegelikult poliitilise nõuniku ehk siis Mihhail Borodini abikaasa Faina Borodina. Kui see oli tuvastatud, võeti laeva pardalt Nõukogude diplomaatilised kullerid 42-aastane Ivan Kirill, 36-aastane Greibus ja Karl Säre, aga ka 36-aastane peamise poliitilise nõuniku abikaasa Faina Borodina ning arreteeriti. Hiina võimud püüdsid viimase kaudu avaldada survet Hankous viibivale Mihhail Borodinile. M. Borodini mõjule tuginedes loodeti sõlmida Lõuna- ja Põhja-Hiina vahel vaherahu. Diplomaatilised kullerid ja Borodina anti kohtu alla Pekingis, mille järel viimasel õnnestus pärast õigeksmõistvat kohtuotsust varjuda.⁴⁶

Kui Artur oli suhteliselt turvalises Moskvas, siis nooremal vennal Karlil tuli veel Hiinas oma elu eest sõna otseses mõttes võidelda. Vangistuse kohta kirjutab Karl Säre järgmist: “Vanglas tuli meil vahetpidamata pidada võitlust oma vabakslaskmise eest, kasutades näljastreigi vahendit, millest viimane kestis üle nädala. Peale mõnekuulist kinnihoidmist vabastati meid amnestiasaaduse põhjal, kuid paar tundi hiljem taheti meid uuesti arreteerida, sellest pääsime ainult õigeaegse

põgenemisega.”⁴⁷ Mihhail Borodin naasis juulis 1927 Moskvasse, kus ta töötas töö rahvakomissari asetäitjana kuni 1932. aastani. Seejärel oli 1932–1934 TASS-i direktori asetäitja ning 1934–1949 Nõukogude Informbüroo (Sovinformbüroo) peatoimetaja. 1949. aasta lõpust oli ta ajalehe Moscow News peatoimetaja. Teda oli autasustatud Punatähe ordeniga. Pärast ajakirja sulgemist arreteeriti ta 1951. a. ning lasti maha.⁴⁸

Karl Säre jäi veel 1927. aasta lõpuni Hiinasse, kus tal õnnestus lõpuks saada ÜK(b)P liikmeks. Juba järgmisel aastal tuli Karl Särel “Läänerindel” tegutsema hakata. Sügisel läksid nad koos Nikolai Karotammega põrandaalusele tööle juba kodusesse Eestisse. Ent selgus, et siingi polnud kerge. “Põranda all tuli sel ajal teravat võitlust pidada oportunistlike ja provokatsiooniliste olluste vastu. Kuid tollaegse EKP poliitbüroo poolt ei leidnud see võitlus õiget arusaamist ja mind kutsuti 1929. a. suvel Eestist ära. 1929. a. juunikuu pleenumil said oportunistlikud ollused võidu ja mul tuli EKP tegevusest ajutiselt kõrvale jääda. Mõni aasta hiljem keskkomitee tunnistas, et minu poliitiline joon oli olnud täiesti õige. 1932. a. kutsuti mind tagasi EKP tööle, esiteks Kominterni Eesti sektsiooni kaastööliseks ja hiljem alates 1934. a. suvest põrandaaluse tegelasena. Sel ajal tuli mul osa võtta partei puhastamisest provokatsioonilistest ja oportunistlikest ollustest, kes olid tunginud väga sügavale meie parteis.”⁴⁹ Niisugune oli Karl Säre enda nägemus oma võitlustest nähtamatute või nähtavate vaenlastega. Karli vanem vend on diplomaadina sõnastanud seesugust muutustega kaasaskäimist 1944. aastal tabavalt: “Oma 25-aastase bolševike partei ridades viibimise aja jooksul polnud mul kusa ega mitte kunagi mingeid kõikumisi ja ma ei kuulunud mingitesse opositsioonidesse. Alati ja kõikjal viisin ma ellu ja võitlesin Lenini-Stalini partei peajoone eest.”⁵⁰ Seda

⁴⁶ V. Ussov. Sovetskaja razvedka v Kitae. 20-õe godõ XX veka. Moskva, 2002, lk. 248–257.

⁴⁷ ERAF, f. 5, n. 2, s. 746a, l. 3 pöördel.

⁴⁸ K. A. Zaleskij. Imperija Stalina, lk. 89.

⁴⁹ ERAF, f. 5, n. 2, s. 746a, l. 3–4.

⁵⁰ ERAF, f. 1, n. 6, s. 2040, l. 6.

põhimõtet üritas silmas pidada ka Karl Säre, kuid tema sõnastus polnud ehk nii diplomaatiline.

Sellal, kui Karl oli parteipoliitilistest võitlustest mõnda aega sunnitud kõrvale, jätkus aega ka naisevõtuks. 1930. aastal abiellus Karl Säre 1907. aastal Tallinnas sündinud Agnes Pajoga (Paio), kelle vanemad olid 1916. aastal elama asunud Petrogradi. Agnes oli aastail 1930–1933 mehe ülalpidamisel Moskvas.⁵¹ Kommunistliku Internatsionaali Eesti sektsioon tundis Karl Säre abikaasa autobiograafia vastu huvi 16. jaanuaril 1936. See langes just aega, mille kohaselt Jaan Anvelt andmetel oli Säre komanderingus välismaal. Järgnes tapatöö veebruaris 1936 Kopenhaagenis, mille käigus Leo Loring (Johannes Meerits), Karl Säre ja August Vakepea kägistasid provokatsioonis kahtlustatava Johannes Eltermanni (Martõnovi). Süüvimata siiani selge vastuseta jäänud küsimusse, kas Eltermann oli provokaator või mitte, tuleb siiski nentida, et Kominterni juhtkond Georgi Dimitrovi ja Mihhail Moskviini⁵² näol kiitis tolle teo heaks.⁵³ Vaatamata heakskiidetud tapatööle ei olnud see piisav proovikivi, et huvi Karl Säre Venemaal viibiva abikaasa vastu oleks taltunud. Tema abikaasa vend Feliks Pajo oli 1930-ndate aastate keskpaigas komparteist välja heidetud kui trotskist. Järgnes arreteerimine ja mahalaskmine 1937. aastal.⁵⁴ Detsembrikuu algul 1936 andis Karl Säre tunnistusi oma naisevenna kohta, teatades, et tolle arreteerimisest sai ta teada Loringu kaudu. Usutlejaid huvitas, miks Karl Säre oli jättnud tolle fakti oma ankeetandmetes mainimata. Selle rünnaku pareeris Karl Säre osavalt. Ta teatas, et pole oma naisevenda pärast kompartei XVII kongressi kordagi kohanud, ning kuna ta sai juhtunust teada Leo Loringu

Johannes Meerits *alias* Leo Loring Rootsi politsei poolt ülesvõetuna 02.06.1942.

kaudu, siis arvas, et sellest on teadlikud ka Eesti sektsioon ja selle juhtivad töötajad Jaan Anvelt, Richard Meering (Mirring), Leo Loring, E. Alas (Silm). Ent sellega siiski ei piiratud. Juba järgmisel päeval tuli tal anda täiendavaid seletusi. Veel mõni aeg hiljemgi oli tema abikaasa huviorbiidis. Karl Säre selgitas, et kuna tema naine pole parteilane, siis sellest tingituna puudub tal ka igasugune suhe trotskismi. Nende abielu sõlmimisest saati 1930. a. ei pidavat Agnes Pajol olema mingit sidet oma venna Feliks Pajoga, isegi mitte kirjavahetust. Usutlejate lõppkonstateeringuks jäi: “Polnud naise vennaga tihedalt seotud.”⁵⁵ Too küsitluste kadalipp läbiti Karl Säre poolt edukalt ning ta pälvis usalduse, sest detsembrist 1936 kuni aprillini 1937 oli ta saadetud

⁵¹ ERAF, f. 25, n. 2, s. 1221, l. 1–2.

⁵² Mihhail Moskvin oli pseudonüüm. Tegelikult oli ta Meer Trilisser (1883–02.02.1940), kellest sai augustis 1921 Tšekaa välisosakonna ülema abi ning maist 1922 osakonna ülem. Teda võib lugeda üheks Nõukogude välisluure organisaatoriks. Tegutses ka Kominterni luureaparatuuris. Stalini initsiatiivil valiti 21.08.1935 Kommunistliku Internatsionaali Täitevkomitee Sekretariaati pseudonüümi M. Moskvin all. Vaata lähemalt: K. A. Zalesskij. Imperija Stalina, lk. 445; V. Ussov. Sovetskaja razvedka v Kitaje, lk. 10–11, 303.

⁵³ K. Niidassoo, V. Ohmann. Eestimaa Kommunistlik Partei..., lk. 71.

⁵⁴ Leningradskij martirolog 1937–1938. Kd. 2. Sankt-Peterburg, 1996, lk. 268.

⁵⁵ ERAF, f. 25, n. 2, s. 1465, l. 62, 64, 94.

Kominterni ülesandel New Yorki.⁵⁶ Arvata-vasti siit algab Säre-Looringu “kassi-hiire”-mäng, mis lõpeb tema süüdimõistmisega Taa-ni kohtuvõimude poolt 1943. aasta kevadel, süüdistatuna Johannes Eltermanni (Martõno-vi) jõhkras tapmises 1936. aasta veebruaris Kopenhaagenis. Pole välistatud võimalus, et Komintern saatis Säre erilise missiooniga välismaale, mille lõppeesmärk pidi olema Jo-hannes Meeritsa (Leo Looringu) toomine Venemaale, keda oli vaja, miks mitte, ka tun-nistajana või süüdistatavana eesti kommunistide protsessidele, mis 1937.–1938. aastal “täie auruga” käisid. Etteruttavalt olgu öel-dud, et L. Looringu ütlusi kasutati kuni tema mahalaskmiseni NSV Liidus 1. märtsil 1952 pärast EKP VIII märtsipleenumit (1950. a.) arreteeritud kommunistide vastu (Nigol Andresen, Hendrik Allik, Villem Kuusik). Adolf Päss on 1959. aasta detsembris koosta-nud ülevaatliku õiendi Karl Säre kohta, mis oli adresseeritud EKP KK I sekretärile J. Käbinile ning teadmiseks EKP KK sekretäri-dele. Tolles õiendis on mitmeid küsitavusi ning see dokument vääriks omaette allikakrii-tilist käsitlust, lähtudes just selle tekitamise eesmärkidest. Selles on segunenud tõde, vale, pooltõed, vääramatud faktid ning oletuslikul pinnal väljapaisatu. Tolles dokumendis on Saksa uurimisorganitele koostatud autobio-graafias kirjas Säre väide, et arvesse võttes oma esimese naise venna arreteerimist Leningra-dis, viivitas ta 1938. aastal teadlikult tagasi-pöördumisega NSVL-i Kominterni käsutusse, püüdes seejuures vältida otsest keeldu-mist.⁵⁷

Kui selline autobiograafia eksisteeris ja selles oli tõepoolest niiviisi kirjas, siis tulnuks rakendada allikakriitikat. Tegemist oli siiski pelgalt ütlustega, mis pidid ülekuulajaid des-informeerima, eksiteele viima. Paraku pole suudetud tänini seda väidetavalt eksisteerinud autobiograafiat Saksa okupatsiooni aegsete dokumentide hulgast leida. Samas kõnelevad

Kominterni enda dokumendid, et Karl Särel polnud probleeme NSVL-is käimisel ei 1937. aastal ega ka 1938. aastal.⁵⁸ 1938. aasta suvest alates oli ta Eestis. Esmalt Hiiu maal, andes eratunde. EKP Partei Ajaloo Instituudis Adolf Pässi poolt koostatud dokumendi järgi üritas ta Nõukogude Liidust Eestisse kutsuda ka oma abikaasat Agnes Pajo, kuid talle sai teatavaks, et too oli samal aastal arreteeritud ja saadetud Kasahstani asumisele kui provokaatori nai-ne.⁵⁹ See väide tundub olevat ebausutav, ar-vestades asjaolu, et K. Säre tundis väga hästi stalinlikke töömeetodeid ning sellise riski peale ta vaevalt sõandas minna. Oktoobris 1939, seoses baaside lepinguga määrati Eesti võimude poolt Karl Säre elupaigaks Võru-maa, täpsemalt Põlva. Märtsist 1940 asus Säre elama Antslasse. Oleks ülimalt naiivne arva-ta, ja ka igasuguste konspiratsioonireeglite vastu, et Säre sai arendada aktiivseid kontak-te siinsete kommunistidega tingimustes, kus mõlemad pooled olid teravdatud tähelepanu all. Äsja vanglast vabanenud kommunistid olid samuti kaitsepolitsei aktiivses vaateväljas. Ometigi niisugused kriitikalised etteheited Säre aadressil Nõukogude parteiajaloo välja käidi. Säre polevat kohalike kommunistidega otsekohe kontakteerunud. Ent Säre tegi seda niipea, kui pidas vajalikuks ja võimalikuks ning otstarbekaks. Kõik need süüdistused on reeglina esile kerkinud pärast kurikuulsat EKP VIII pleenumit 1950. aasta märtsis ja jäänud püsima aastakümneteks.

Vaatamata Karl Säre aadressil hiljem val-landunud kriitikale määrati ta ikkagi 1940. aasta suvel EKP Keskkomitee I sekretäriks. Arvatavasti K. Säre mingil ajal siiski hülgas oma esimese abikaasa. Teistkordselt astus Karl Säre abiellu Eugenia Kuzma t. Varho-mejevaga (1913) 7. märtsil 1941. a. Tallin-nas.⁶⁰ Nii Tallinna kui ka Tartu perekonnasei-sukirjetes seisab, et enne tollesse (teistkord-sesse) abiellu astumist on märgitud, et Karl Säre oli vallaline. Ei mingit vihjet esimesele

⁵⁶ ERAF, f. 1, n. 281, s. 1, l. 2.

⁵⁷ ERAF, f. 1, n. 281, s. 1, l. 2.

⁵⁸ ERAF, f. 25, n. 2, s. 1465, l. 96, 100–102.

⁵⁹ ERAF, f. 1, n. 281, s. 1, l. 3.

⁶⁰ ERA, f. R-280, n. 7, s. 61, l. 90.

7. Eesti Laskurdiviisi 86. sanitaarpataljoni võitlejad. Vasakult 2. istumas leitnant Eugenia Säre. ERAF fototeek

abielule nagu tavaliselt sellistel puhkudel – lahutatud, lesk!?

Karl Säre arreteeriti Tallinnas Kadriorus 3. septembril 1941. Säre viimane konspiraatiivkorter oli Boris Iga juures Mäekalda tänaval. Viimane hukati Saksa okupatsioonivõimude poolt. Tema eelnev salakorter asus Linda Kilvitsa juures. Seal kujundati Särest juuste värvimise abil punapea. Linda Kilvits kirjeldab oma mälestustes tähtsat ülesannet järgnevalt: “Sakslased lähenesid Tallinnale, venelased evakueerumas. Nigol Andresen kutsus mind välja ja teatas, et kuna mina ei katsevat evakueeruda, tuleb mul täita mõningaid ülesandeid tagalas. Juhised andvat mulle Nikolai Karotamm. N. Karotamme jutt oli lühike. Minul tulevat võtta enda juurde korterisse varjamiseks mahajääjatest mees nr. 1. K[arl]. S[äre]. Asja korraldab tema K[arotamm]. ise. Muust informeerib juba K[arl]. S[äre]. ise kohal olles. Ja, ma ütleksin, täpselt tund aega

enne evakueeruva rahva karavani teeasumist Leningradi suunas, ilmus minu juurde mitte keegi muu kui N[ikolai]. K[arotamm]. ise, ühes käes komps, teisel käevarrel mingi sooja voodriga vihmamantel. Need olid tolle mehe asjad. On ülimal määral kiire. Kõike head! Nägemiseni! Jätku mina uks lahti. ... K[arl]. S[äre]. tuli pea kohe.”⁶¹

1970. aastal kirja pandud mälestuste järgi käituti Särega ülekuulamistel viisakalt. Ülekuulaja oli öelnud: “Kui ei tule meelde, pole viga, homme räägime edasi.”⁶² Ent fakt jääb faktiks – Karl Säre ei tunnistanud siiski kõike üles, mida teadis, vaid andis tunnistusi valikuliselt oma äranägemise järgi. Sellest tulevalt ei saa jutte totaalsest reetmisest tõsiselt võtta. Linda Kilvitsat ei kimbutatud Saksa okupatsiooni ajal Karl Säre varjamise eest kordagi. Ju siis jäi too fakt ülekuulamistel mainimata. Seevastu Saksa Julgeolekupolitsei ja SD komandöri aastaaruandest Eestis

⁶¹ Linda Kilvitsa lapselapse poolt e-postiga autorile 07.05.2002 saadetud mälestuskatke.

⁶² Kaupo Deemanti poolt kirja pandud mälestuskatkendid, mis kuulud pärast loengut Vene t. 6 Kultuuriülikoolis 26.10.1970.

1941.–1942. a. ilmneb, et parteisekretär Säre oli üritanud saata Revalist tagalasse partisanigruppe, kuid ürituseks see jäigi, sest grupid suudeti kindlaks teha ja hävitada.⁶³ Säre panust tolles partisanigruppide avastamises spetsiaalselt esile ei toodud. Tuleb tõdeda, et Säre poolt antud ülestunnistusi ei saa võtta üheülbaliselt. Säre kohta koguti informatsiooni Saksamaa poolt okupeeritud aladelt raadio-saadete kaudu. 1944. aastast täiendati andmeid Säre arreteerimise kohta selles Eesti osas, mille Punaarmee oli vallutanud. SMERŠ-i luuregrupp kuulus selles suhtes kohalikke elanikke üle. Ent vaatamata saadud teabele jätkus tema abikaasale kogu sõja vältel EKP KK I sekretäri palga maksmine. Viimane tuvastatud makse tehti vähemasti 1944. a. lõpus ajavahemiku eest 16.–31. detsember.⁶⁴ Eks see-igi osunda, et saadud teave ei olnud julgeoleku jaoks piisav reetmises süüdistamiseks. Kohutuotsus Karl ja Eugenia Säre abielulahutuse kohta kuulutati kinnisel istungil välja 21. novembril 1946. a., kuna abielu olla kaotanud mõtte, sest Karl Säre asukoht oli teadmata. Säre oli tunnistatud teadmata äraolijaks notariaalkontori poolt. Eugenia Särele otsustati anda tagasi tema neiu põlvnenimi. Otsus oli lõplik. Siinkohal võiks Karl Säre käsitus lõppeda, sest eelnevas kontekstis ei saa kuigi tõsiselt võtta Eesti Riigiarhiivi kartoteegikaardi märget, mis koostatud agentuurandmete põhjal. Agentuurandmed daatumiga 26.10.1946 väitsid, et Säre oli lahkunud Saksamaalt ja siirdunud hiljem Hollandisse, kus ta asuvat viimati kindlaks tehtud andmeil. Kartoteegikaardi täitmise aeg on 20.12.1946. Too seik võiks olla ju ääretult huvipakkuv, kui poleks kahtlusi tekitavat märget, mille kohaselt vastav toimik saadeti 2 “N” osakonda. Probleem on aga selles, et vastav osakond loodi endise bandidismivastase võitluse osakonna asemele al-

les 18.06.1947, mil sellele ametikohale asus Grigori Živaga. Teades nimetatud fakti, tekib õigustatult küsimus: kuidas sai arhiivitöötaja saata toimiku veel olematusse osakonda? Üleliidulisel tasandil moodustati samuti alles 1947. a. NSVL MGB 2. Peavalitsuse koosseisus spetsiaalne valitsus 2-N, mille struktuuriüksuste ülesandeks oli võitluse organiseerimine nn. kodanlike natsionalistidega.⁶⁵ Hili-semaid andmeid Säre kohta enam pole. Karl Säre jälitustoimik anti arhiivi 1950-ndate aastate lõpus või 1960-ndate alguses, ilmselt kui lootusetu juhtum.

Stalinlike meetodeid silmas pidades oleks nüüd paslik jätkata Artur Männi elukäigu vaatlemisega. Mäletatavasti sattus õige pea pärast Karl Säre esimese abikaasa venna vastu esitatud süüdistusi kahtlusaluste kategooriasse ka Agnes Pajo. Kui sama loogikat järgida, siis pidanuks Karl Säre vanem vend Artur sattuma samuti kahtlaste isikute nimekirja, kuid midagi sellist ei sündinud. Alampolkovnik Artur Männi (Säre) 2. mail 1944. a. omakäeliselt kirja pandud eluloost on võimalik lugeda, et tema vend Karl Säre oli EKP I sekretär, kes jäeti põrandaalusele tööle. Selle järgi oli Artur Männi alates juunist 1933 kuni juunini 1935 NSVL poliitilise esinduse I sekretär Nankingis. Augustist 1935 kuni märtsini 1937 Välisajajade Rahvakomissariaadi volinik Kaug-Ida krais Habarovski linnas, kus ta valiti ÜK(b)P komitee liikmeks ja krai täitevkomitee presiidiumi liikmeks.

Ajavahemikul aprill 1937 kuni juuni 1939 oli ta erakorraline esindaja (poliitilise esindaja ülesannetes) Lääne-Hiinas Urumchis⁶⁶ ning samaaegselt ÜK(b)P Keskkomitee volinik.⁶⁷ Mitte kusagilt ei paistnud usalduskriisi. Mäletatavasti püüti tollesse aega mõningate kompartei ajaloolaste poolt sisse kodeerida Karl Säre kahtlasevõitu tegevus. Alles juu-

⁶³ ERA, f. R-819, n. 1, s. 12, l. 77.

⁶⁴ ERAF, f. 1, n. 1, s. 913, 915, 916.

⁶⁵ V. Ohmann. Eesti NSV Siseministeeriumi institutsionaalne areng ja arhivaalid (1940–1954). Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikoolis, Tartu, 2000, lk. 130, 185.

⁶⁶ Urumchis oli asutatud Nõukogude Liidu konsulaat 1925. a. Vaata L.-E. Nyman. Great Britain and Chinese..., lk. 70.

⁶⁷ ERAF, f. 1, n. 6, s. 2040, l. 6.

nis 1939. a. tuli A. Männil reorganiseerimise käigus lahkuda Välisasjade Rahvakomissariaadi teenistusest, mis oli tingitud kõrgemas ešelonis toimunud kaadrimuudatustest. Alates 3. maist 1939 oli Maksim Litvinovi asemele asunud Vjatšeslav Molotov. Põhjuseks oli Litvinovi saksavastane hoiak ning samuti asjaolu, et Hitler ei pidanud teda kui juudi-soost isikut läbirääkimistelaua taga sobivaks isikuks. NKVD vahistas pärast seda suurema osa tema asetäitjaid, Välisasjade Rahvakomissariaadi osakonnajuhatajaid.⁶⁸ Artur Männi (Säre) ei sattunud löögi alla. ÜK(b)P Keskkomitee komisjon suunas ta Rahanduse Rahvakomissariaadi süsteemi, kus ta töötas oma vabal tahtel Moskva linna Kominterni rajooni Töörahva Saadikute Nõukogu finantsosakonna pearaamatupidajana juunist 1939 kuni mobiliseerimiseni Punaarmeesse 10.02.1942. Juba 1939. a. oli talle omistatud majori auaste ning ta suunati I Eesti tagavarapolku, kus määrati 5. pataljoni komandöriks. Märtsi algusest 1942 suunati Uraali sõjaväeringkonna poolt 249. Eesti Laskurdiviisi 5. osakonna ülema asetäitjaks diviisi staabis. Oktoobrist 1942 määrati sama diviisi poliitosakonna ülema asetäitjaks. Võttis osa Velikije Luki lahingust ning autasustati Punatähe ordeniga. Aastast 1943 oli ta alampolkovnik.⁶⁹ Artur Männi edasise käekäigu kohta on teada, et aprillist 1946 demobiliseeriti ta Punaarmee ridadest. Juunist 1946 töötas A. Männi Eesti NSV Riigiplaani esindaja vanemkonsultandina ENSV Ministrite Nõukogu alalises esinduses NSVL Ministrite Nõukogu juures Moskvast. Alles 1947. aasta lõpust on märgatavad languse märgid karjääriredelil. Alates 29.12.1947 viidi A. Männi üle Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimehe A. Veimeri korraldusega ENSV Ministrite Nõukogu käsutusse ning suunati EK(b)P KK lähetuse korras Tallinna Õpetajate Instituudi direktori asetäitjaks õppekas-

vatustöö alal. Samaaegselt andis ta dotsendri kohusetäitjana marksismi-leninismi kateedri juures loenguid ning oli ühe aasta parteialgorganisatsiooni sekretär ja büroo liige. EK(b)P VIII pleenum avaldas otsest mõju. Esmalt tuli loobuda parteialgorganisatsiooni sekretäri kohast. Sellele järgnes infarkt 14.04.1950.⁷⁰

Lembit Andreseni mäletamist mööda ei maetud Artur Männit kõigi auavalduste saatel. Tähelepanuväärne on, et Artur Männi matusekõnest olid maha kriipsutatud mitmed olulised momendid tema elukäigus. Äramärkimist ei väärinud tema mitmeaastane konsuliksolek Hiinas. Samuti ei sobinud lõik, kus oli kirjas, et ta isa hävitasid saksa fašistid.⁷¹ Vennast mõistetavalt ei sõnagi.

Jäägu lugeja hinnata, miks see nii oli.

Tundub, et vendade Särede panus kommunismiidee levitamisel nii idasse kui ka läände oli suurem, kui seni on osatud arvata. Mõlemal tuli selle eest kokkuvõttes maksta ränka lõivu, milleks oli elu muserdatud lõppfaas.

Visa järjekindlusega on püütud aegade jooksul otsida Karl Säre ja Richard Sorge vahel mingeid seoseid. Siinne käsitus peaks neid lootusi kärpima, osundades küllaltki selgepiirilisel, et kui selliseid sidemeid võis olla, siis üksnes Artur Säre Hiinas konsuliksoleku ajast.

⁶⁸ K. A. Zalesskij. Imperija Stalina, lk. 279.

⁶⁹ ERAF, f. 1, n. 6, s. 2040, l. 7

⁷⁰ TPÜ arh., n. 1, s. 115, l. 2, 6–7, 16.

⁷¹ TPÜ arh., n. 1, s. 115, l. 17–18. Viimse järelehüüde tekst võiks käekirja järgi otsustades kuuluda Alviine Puusepale.